

Nataša Milićević

OBRAČUN S KLASNIM NEPRIJATELJEM

**slučaj srpskog građanstva
(1944-50)**

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), kao glavna snaga nove, revolucionarne vlasti, u prvih nekoliko godina posle Drugog svetskog rata, nastojala je da, u skladu sa sopstvenom vizijom i pogledima i po uzoru na sovjetsko iskustvo, izgradi „novu državu“ i „novo društvo“. Izgradnja „novog“ zasnivala se na rušenju „starog“ u čijem središtu je bilo građanstvo sa svojim pogledom na uređenje države i društva. U novoj viziji društva za jugoslovensko, a naročito za srpsko građanstvo, nije moglo biti mesta, budući da su se nove snage oko KPJ zalagale za vrednosti koje su potirale samu osnovu postojanja građanstva i građanskog društva. Građanstvo je, shodno ideološkoj shemi komunista, glavni klasni i politički neprijatelj, koga je trebalo kao klasu uništiti kako bi se uspostavilo društvo socijalne pravde. Uz to, komunisti su na

srpsko građanstvo, a i na srpski narod iz predratnog perioda, gledali kroz prizmu „velikosrpskog hegemonizma“ i „velikog šovinizma“, što je nosilo i specifičan način rešavanja srpskog nacionalnog pitanja. U uslovima rata već postojećim hipotekama dodavali su i optužbu za slom države, izdaju i kolaboraciju.

Revolucionarna vlast je „obračun s klasnim neprijateljem“¹ sprovodila kroz „eksproprijaciju eksproprijatora“, odnosno kroz razvlašćivanje građanstva. To je bio programski cilj revolucije i značio je preduzimanje niza mera kojima je oduzimana politička, ekonomska i društvena moć građanstvu. KPJ je na kraju rata, za razliku od građanskih vojnih i političkih snaga koje je u ratu porazila, posedovala sve najvažnije instrumente za „obračun“ s građanstvom i prevođenje svoje vizije društva i države u stvarnost. Ona je uspela da u ratu, u okviru narodnooslobodilačke borbe, spoji oslobodilačku i revolucionarnu dimenziju i da svojom agilnošću da doprinos u borbi protiv fašizma, a s druge strane, da izvede revolucionarnu smenu vlasti i obnovi jugoslovensku državu. Jugoslovenski komunisti su, takođe, u toku rata, uspostavili i gotovo sve osnovne institucije novog revolucionarnog poretka (vojsku, organe bezbednosti, narodnooslobodilačke odbore, zemaljska antifašistička veća i njihova predstavništva, NKOJ i Predstavništvo Avnoja), koje su posle rata nastavili da izgrađuju. Među njima poseban značaj imali su vojska i organi bezbednosti (pre svega, Odeljenje za zaštitu naroda i Korpus narodne odbrane Jugoslavije). Oni su, pored zaštite u ratu ostvarenih revolucionarnih promena, osiguranja unutrašnjeg mira i državnih granica, bili i oslonac daljeg procesa revolucionarnog preobražaja društva. Njima je bila namenjena izuzetno važna uloga u borbi protiv svih protivnika revolucije, među kojima su se nalazili i pripadnici građanstva.²

Komunistička partija Jugoslavije je, i pored osvajanja vlasti, bila prinuđena da taj cilj - „obračun“ s građanstvom - prikriva, isto kako je to činila u ratu. Umesto narodnooslobodilačke, sada je koristila narodnofrontovsku frazeologiju. Na to su uticali unutrašnji, i još više, međunarodni razlozi. Naime, vođstvo revolucije je u avgustu 1944. godine, radi međunarodnog priznanja, obećalo Saveznicima da neće uvoditi komunizam u Jugoslaviji.³ Osim toga, jugoslovenski komunisti, ni u ratu a ni posle njega, nisu razvlašćivali jugoslovensko, a u tom okviru i srpsko građanstvo, u otvorenom klasnom obračunu već u „borbi“ protiv ostataka fašizma i u procesu čišćenja društva od saradnika okupatora, protivnika nove

1 Rad je nastao u okviru projekta *Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici* (№ 47027), koji financira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 647-648.

2 Николић, *Мач револуције*; Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950* str. 90-91, 257-260; Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji*, str. 67-71; Petranović, Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948*, str. 208-210.

3 Petranović, Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje 1945-1948*, str. 326.

vlasti i protivnika izgradnje „novog društva“.⁴ Zbog svega toga, nova vlast je na jedan elastičan, evolutivan način „ekspropriisala“ građanstvo i na političkom i na ekonomskom polju. U tom procesu pripadnici građanstva su pretrpeli *capitis deminutio*, tj. jednu vrstu građanske smrti. Ona je podrazumevala gašenje i gušenje različitih oblika samostalnog (individualnog i grupnog) učešća građana u političkom, ekonomskom i društvenom životu zemlje. Na taj način je postignut i drugi cilj revolucije: promena društveno-ekonomske strukture srpskog (i jugoslovenskog) društva.

Proces razvlašćivanja srpskog građanstva znatno je bio olakšan posledicama koje je rat ostavio na njega; malobrojno i slabo ukorenjeno srpsko građanstvo je već i samim ratom bilo brojčano oslabljeno (žrtve rata, emigranti, zarobljenici koji se nisu vratili, Jevreji, Nemci) i osiromašeno. Tog stanja u redovima srpskog građanstva bili su svesni tada i neki od vodećih predstavnika srpskog građanstva. Tako je Milan Grol, sredinom 1944, u Londonu, isticao da su građanske snage, „sitne, razbijene“, „rasturene“, bez spremnosti „za angazman u teskoj borbi“. Iza toga je sledio i težak zaključak: „S tim se ne može računati u situaciji koja traži, od prvog časa, *ljude i broj*“.⁵ S druge strane, srpsko građanstvo je zbog svojih oštih ideoloških, političkih, materijalnih, moralnih podela ostalo i bez uporišta u borbi sa revolucionarnim snagama koje su želele njegov nestanak. Srpski građanski predstavnici nisu imali ni podršku stvarnih snaga kakvu su im mogli pružiti monarhija i vojska, sa kojima su se u prošlosti znali i sukobljavati. Monarhija je bila slaba, oličena u kralju Petru II, koji je bio, kako su to zabeležili neki savremenici, „dete s titulom kralja, a bez zrelosti“ a samim tim i bez snage da se nosi sa teškim odgovornostima koje je nametala okupacija zemlje i izbeglištvo.⁶ Ona na kraju rata nije imala dovoljno ugleda i autoriteta da postane iole značajniji faktor uticaja na politička dešavanja. U prilog joj nije išlo ni opšte raspoloženje u svetu prema monarhiji. Monarhija je, kao oblik vladavine, iznova, kao i posle Prvog svetskog rata, bila obezvređena i ustupala je mesto republici kao demokraciji uređenju. Ona ne samo da je protiv sebe imala levicu, koja joj je tradicionalno suprotstavljena, već je i, zbog ponašanja njenih predstavnika u predratnom i ratnom periodu, smanjila broj ranijih pristalica.⁷ Vojska, kojoj je na

4 Велика антифашистичка скупштина, str. 185; *Sednice Centralnog komiteta 1948-1952*, str. 25; Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*, str. 94-95, 238-241.

5 Grol, *Londonски дневник 1941-1945*, str. 620, Zabeleška od 8. avgusta 1944.

6 Isto, str. 404, Zabeleška od 28. juna 1943; o tome više Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у врстлогу британске политике*.

7 Za razliku od zemalja Zapadne Evrope, u kojima je monarhija delom uspeła da se održi, doduše, uz znatna ograničenja ili je ukinuta zavisno od zemlje, u Istočnoj Evropi, ona je sa pobedom komunista svuda potisnuta i zamenjena republikanskim oblikom vladavine. Pomenimo samo, primera radi, da je pitanje monarhije snažno potresalo politički i društveni život Italije, Belgije i Grčke. I dok je u Italiji ona ukinuta, u Belgiji i Grčkoj je jedva opstala. Čak i tamo gde je uspeła da se održi ona nije imala značajnija politička ovlašćenja i svedena je na reprezentativnu ustanovu države i društva. Лакеп,

čelu bio Draža Mihailović, bila je već od 1943. godine kompromitovana u očima svetske antifašističke koalicije i ubrzo je potisnuta kao činilac s kojim se moglo računati da u budućnosti bude protivteža partizanskom pokretu. S druge strane, i u krugovima srpskog građanstva nije bilo puno pobornika „povratka na staro“, bar ne u obliku u kom je društvo egzistiralo pre rata; ograničena demokratija tridesetih godina ispunjena brojnim političkim, društveno-ekonomskim suprotnostima nije nudila zadovoljenje u ratu povećanih očekivanja srpskog građanstva.⁸ Srpski građanski pripadnici jedno su mogli da računaju na podršku i pomoć spoljnih faktora, pre svega Velike Britanije, i manje Sjedinjenih Američkih Država, kao branitelja građanskog društva, parlamentarne demokratije i kapitalizma. Međutim, zapadne demokratije su u svom mešanju išle samo donde dokle su im omogućavale snage, nalagali sopstveni interesi i međunarodna konstelacija. One su sprovele, a u dogovoru i uz podršku Sovjetskog Saveza, određeni pritisak na revolucionarne snage koji se ogledao u vidu nametanja demokratskih zahteva. Ti zahtevi utkani su, s jedne strane, u sporazume između saveznika, a s druge, u sporazume između predstavnika kraljevske vlade u emigraciji Ivana Šubašića i predstavnika NOP-a Josipa Broza-Tita.⁹ Njih su revolucionarne snage prihvatile kao neophodne ustupke kako bi olakšale svoj međunarodni položaj i omogućile međunarodno priznanje. Zbog toga je politički sistem imao, kako su to već primetili istraživači, dualne odlike vidljive u obnavljanju pluralizma (građanske snage i grupe), učešću građanskih snaga u Privremenoj vladi DFJ, Avnoju, odnosno Privremenoj narodnoj skupštini, pa čak i u stvaranju Namesništva.¹⁰

Mora se podvući da su komunisti političko razvlašćivanje građanstva ostvarili u najvećoj meri u ratu, kroz osvajanje vlasti. Time je bilo rešeno i glavno pitanje revolucije - pitanje vlasti. Posle rata, političko razvlašćivanje su dovršili relativno brzo, uglavnom na jedan zaobilazan način - kroz kompromis i saradnju s građanskim političkim snagama - koji su uslovile i podržale velike sile prethodno pomenutim formalnim dogovorima krajem 1944. i početkom 1945. godine. Komunistička partija Jugoslavije je prihvatila da u politički život zemlje uvede nekompromitovane građanske političare i dozvoli obnovu građanskih stranaka. Međutim, za nju, kao nosioca revolucije, podela vlasti s građanskim snagama nije dolazila u obzir.

Komunistička partija Jugoslavije je odričala vrednost demokratiji zapadnog tipa i višestranačkom sistemu za koje se zalagalo srpsko građanstvo. Za nju, kao

Историја Европе, str. 193-194, 104, *Velike savremene demokratije*, str. 425-426, 458; Kalvokorezi, Vint, *Totalni rat*, str. 235-236, 238-241, 315-316; Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, str. 95-96, 127-128, 144; Šabo, *Italija 1918-1948*, str. 166-167; Клог, *Историја Грчке новог доба*, str. 141.

8 Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, 2, str. 58-80.

9 О tome више Павловић, *Од монархије до републике*; Tripković, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945-1948*.

10 Петрановић, *Југославија на размеђу 1944-1950*, str. 10.

glavnu snagu nove revolucionarne vlasti, na kraju rata nije bilo dileme da je „narodna demokratija“, kao demokratija „višeg tipa“ najbolja. Ovu prvu komunisti su osporavali pozivajući se na loše iskustvo u Kraljevini Jugoslaviji, na zavođenje diktature, na „lažni parlamentarizam“, na stranačke svađe, na njihovu oštru podeljenost, na ponašanje stranačkih vođa.¹¹ Okrenuti sovjetskom uzoru prednost su davali jednopartijskoj diktaturi, ali je nisu izjednačavali sa sovjetskom. Prema tadašnjem shvatanju, postoje tri tipa demokratije: zapadna buržoaska demokratija, naroda demokratija i sovjetska demokratija. U odnosu na sovjetsku demokratiju koja se stvara u socijalističkom uređenju, „narodna demokratija“ je demokratija nastala u uslovima oslobodilačkog i antifašističkog rata i predstavlja prelaz od građanske ka sovjetskoj demokratiji. „To je demokratija za narod ali ne i za narodne neprijatelje i izdajnike”.¹² Takvo određenje demokratije postaje jasnije ukoliko se ima u vidu činjenica da je KPJ smatrala da je srpsko građanstvo u cilju očuvanja klasnih pozicija, odnosno iz „socijalne sebičnosti” sarađivalo sa okupatorom i zakoračilo u kolaboraciju i nacionalnu izdaju.¹³ To znači da za građanstvo nema i ne može biti demokratije. Iako je bila prinuđena da iz međunarodnih obzira uvaži demokratske zahteve Saveznika, posebno Velike Britanije, i da u politički sistem uvede građanske političke snage, obnovi demokratske slobode i prava (nezavisnog sudstva, pravo na udruživanje, slobodu štampe, slobodu izbora), čak prihvati i stvaranje i jedne monarhističke ustanove koja bi čuvala interese kralja, ona nije imala nameru da ih duže toleriše u političkom životu. To znači da ih je prihvatala taman onoliko koliko je bilo neophodno da ispoštuje preuzete obaveze a da kompromis i saradnja s građanskim predstavnicima (kraljevskom vladom, građanskim grupama, strankama i pojedincima) ne ugroze odluke ni Drugog zasjedanja Avnoja ni pobjedu revolucije, a ni odnose sa Saveznicima.¹⁴ Zbog toga je Edvard Kardelj mogao zadovoljno da konstatuje u izveštaju upućenom februara 1945. godine sovjetskoj komunističkoj partiji da ustupci koji su prihvaćeni sporazumima Tito-Šubašić omogućavaju da se „formalno, zakonskim putem, tj. u sporazumu sa starim ustavom, priđe ka likvidaciji monarhije u Jugoslaviji,” ali i da „kako privremena vlada tako i konstituanta biće potpuno u našim rukama, to će biti sredstvo našeg unutrašnjeg jačanja, da bi posle toga mi mogli da počnemo novi istup i novi udar protiv unutrašnje reakcije.”¹⁵ Sastav Privremene vlade DFJ

11 Јосип Броз Тито, *Говори и чланци I*, str. 263, Govor na mitingu žena, 28. 1. 1945; *Politika*, 30. 8. 1945, str. 1, Mih. S. Petrović, Naprasno 'demokratisanje'.

12 *Borba*, 29. 8. 1945, str. 1.

13 *Велика антифашистичка скупштина*, str. 185.

14 Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 670-707; isti, *Jugoslavija na razmeđu 1944-1950*, str. 9-30, 70-125.

15 *Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953, Т. 1. 1944-1948: Документы*, dok. 35, str. 136, Izveštaj sekretara CK KPJ E. Kardelja - Odeljenju za međunarodne informacije CK SKP-b o političkoj situaciji od 5. februara 1945.

i Privremene narodne skupštine,¹⁶ pokazuje da su gornje procene Kardelja bile tačne. Malobrojne građanske snage i u vladi i u skupštini nisu bile u mogućnosti da, kako su se nadali zapadni saveznici, formiraju jače opoziciono jezgro i utiču na donošenje odluka ili zakona kojima se oblikovao novi politički sistem. One nisu imale ni dovoljno snage, ali i ni dovoljno borbenosti kako bi se suprotstavile komunistima.¹⁷ Građanske političke stranke su, posle predratnih i ratnih podela i razbijanja, u poratno doba postale sve sitnije i gotovo bez ikakve stranačke organizacije za čije je uspostavljanje bilo potrebno i vreme i normalan politički život; neke su ostale i bez vođstva koja su ili ostala u emigraciji ili su poginula i umrla u ratu. Uglavnom, oslobođenje su, za razliku od Komunističke partije, dočekale organizaciono i politički nespремne. Osim toga, revolucionarne snage su dodatno slabile njihovu socijalnu bazu upotrebom raznih oblika razvlašćivanja građanstva: vanskudskim i sudskim osudama za kolaboraciju i izdaju, političkim i moralnim diskreditovanjem u kojima su im „olako prišivane“ etikete „izdajnika“, „reakcionara“ i sl, privlačenjem u svoje redove, ekonomskim merama (konfiskacijama, oduzimanjem ratne dobiti itd), itd.¹⁸ Uopšteno gledano, najveći broj političkih stranaka i ostalih građanskih snaga prihvatio je, okviru JNOF-a (NOF-a), kao političke osnove vlasti, saradnju s KPJ. Međutim, ona je imala dominantnu ulogu, tako da front nije imao, osim možda u vrhu organizacije, karakter koalicione strukture. Građanske stranke koje su imale kakvu-takvu organizaciju rastvarane su u frontu, gubile su svoju samostalnost i bile asimilovane u korist komunista, odnosno Narodnog fronta. Osim toga, KPJ ne samo što je zahtevala od političkih stranaka da ulaskom JNOF (NOF) ne stvaraju sopstvenu organizaciju u masama, već je nije ni dozvoljavala. Za komuniste su nešto veći problem predstavljale građanske stranke koje su odbile da uđu u ovu organizaciju i koje su pokušale da zadrže političku samostalnost poput Demokratske stranke i Radikalne stranke u Srbiji, odnosno Hrvatske seljačke stranke u Hrvatskoj.¹⁹ Naročito je to slučaj sa Demokratskom strankom i Hrvatskom seljačkom strankom koje su posle rata, iako oslabljene i razjedinjene, pokazivale žilaviji otpor komunistima. Radikalna stranka bila je svedena na tek nekoliko pojedinaca (Aca Stanojević, Miša Trifunović) čije učešće u političkom životu praktično nije bilo vidljivo (nema ih u NF i Privremenoj narodnoj skupštini), ako se izuzmu

16 O tome Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*; isti, *Привремена влада демократске Федеративне Југославије*, str. 119-120; isti, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti*.

17 Milan Grol je već u emigraciji konstatovao da ljudi koji veruju u ideje građanske demokratije ima, ali da „oni ne broje u svojoj rasturenosti, i danas manje nego ikad gotovosti za angažman u teškoj borbi“. (Grol, *Londonски дневник*, str. 620, Zabeleška od 8. avgusta 1944).

18 O tome više Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*; Cvetković, *Između srpa i čekića*.

19 O tome Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941-1950*.

pojedinci koji su prišli revolucionarnim snagama. U svakom slučaju, reč je o strankama koje u svojim redovima, u odnosu na Komunističku partiju, nisu imale organizovane „sveže snage“ izražene u mladim ljudima. S druge strane, kako je to uočavao Milan Grol, u periodu posle 1929. godine „generacije mladih ljudi nisu ušle u redovan javni život. Oni koji su ga žudno hteli, ili su bili velikih stremljenja, išli su u podzemnu akciju“.²⁰ Na osnovu toga moglo bi se postaviti pitanje - da li su ti mladi ljudi znali šta je to demokratija? A ako nisu, kakav je onda mogao biti demokratski potencijal srpskog društva i kolika je bila njegova snaga u borbi za očuvanje demokratije na kraju i posle rata?

Neveliki broj građanskih političara različitog senzibiliteta pokušao je da se aktivnije uključi u politički život nastojeći da obezbedi uvođenje i unapređenje nekih elementa demokratskog poretka. Međutim, ubrzo su ih sudari s „komunističkom većinom“ primorali na odustajanje. I dok se Milan Grol već posle nekoliko meseci povukao, neumornog i oštrog Dragoljuba Jovanovića prisilila je na odstupanje sama vlast i osudila na robiju 1947. godine. Za razliku od njih, Jaša Prodanović je podržavao novi sistem sve do svoje smrti 1948. godine, uveren da demokratije nema bez republike.²¹

Građanski političari, ali i stariji pripadnici srpskog građanstva, nadali su da „novi režim“ neće dugo da traje. Verovali su da će zapadne demokratije intervenisati u njihovu korist i da će na taj način biti spasena i demokratija. Određene političke iluzije hranile su se spoljnim događajima (sastancima saveznika u Potsdamu, sastancima ministara inostranih poslova u Londonu i sl.), ali su se posle 1946. godine rastakale, da bi onda posle sukoba sa SSSR-om ponovo buknule.²²

Sa donošenjem političkog zakonodavstva u Privremenoj narodnoj skupštini za pripadnike srpskog građanstva je nastupio period oštre i beskompromisne predizborne borbe. U toj borbi mogli su se videti svi problemi na koje je upozoravao Milan Grol ističući da politički zakoni ne obezbeđuju slobodnu razmenu mišljenja niti slobodne izbore.²³ Zapravo, da nema demokratije. Napadi na one koji drugačije misle su se već na početku izborne kampanje pooštrili; sa uličnih demonstracija ispred njihovih kuća, nepristojnih povika i pogrda prešlo se na zastrašivanje i teror (obeležavane su kuće opozicionara pogrdnim parolama, bacano kamenje na prozore i kuće, lupalo na vrata, ali i fizički obračunavalo).²⁴

20 Grol, *Londonski dnevnik*, str. 619, Zabeleška od 8. avgusta 1944.

21 O tome svedoči i program Jugoslovenske republikanske stranke. Pavlović, *Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije iz 1945*, str. 138.

22 Miličević, *O srpskom građanstvu 1945-1950*, u memoaristici s kraja 20. veka, str. 118-119.

23 *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943-1945*, str. 610, Ostavka Milana Grola – predsedniku vlade Josipu Brozu Titu, 18. avgust 1945.

24 AS, Centralni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS), Organizaciono-instruktorska uprava, f-41,

Međutim, za komuniste je pitanje izbora bilo pitanje opstanka revolucije. Ili kako je to isticano na savetovanju avgusta 1945. godine izbori su „pitanje daljeg nastavljanja naše revolucije, hoće li se ona produžiti ili će biti ukočena.(...) Revolucija naša mora da se dalje razvija, mi moramo ići dalje na višu etapu borbe. Ako izgubimo na izborima, ili ako dobijemo malu većinu, onda biće tačka za dalji put. Zato treba ove izbore shvatiti ozbiljno, vrlo ozbiljno“.²⁵ U tom smislu naglašavano je da se na izbore ne sme gledati kao na „neku stvar gotovu unapred određenu“. Upozoravano je da je „opasna parola: ko izbore vodi taj mora da dobije“. Jer „nije od sporednog značaja koliko će poslanika naši neprijatelji da dobiju. Naprotiv, to je od velikog značaja“. U tome je trebalo da ključnu ulogu imaju doneseni zakoni. Oni jesu, s jedne strane, omogućavali i građanskim pripadnicima da politički rade (zakon o štampi, izborima, udruženjima...), ali su, s druge strane, kako je ukazivano, pružali priliku da ako budu „pravilno shvaćeni“, „90% neprijatelja ne bude u mogućnosti da se koristi demokratijom. Ukinuti neprijatelju demokratiju, dati demokratiju masama - to je demokratiju masama. Mi možemo čak njihove kandidate odbiti, prikupiti za njih podatke i onemogućiti ih“. Ili, krajnje precizno i otvoreno se sažimalo viđenje demokratije u rečima „...nema demokratije za sve...“, jer ukoliko je ima onda to znači „pustiti neprijatelje da nam sednu za vrat, da bude demokratija za sve, a to znači za njih a protivu nas“.²⁶ Komunisti se, kako se sećao Milovan Đilas, nisu plašili činjenice da na izborima neće dobiti većinu. Naprotiv, u to su bili potpuno sigurni. Ono što ih je brinulo jeste da bi građanske snage ulaskom u Skupštinu mogle da se „institucionalizuju“ i da svojim istupima oblikuju „drugačije javno mnjenje“. Za KPJ to bi značilo restauraciju građanske demokratije. Ona to nije mogla da dopusti, a imala je i sva sredstva na raspolaganju i povoljne unutrašnje-političke okolnosti da njene nosioce iz redova srpskog (i jugoslovenskog) građanstva onemogući.²⁷

Pre nego što su snage revolucije oduzele nekima pravo, stotinama hiljada su isto to pravo glasa priznale. Pravo glasa dobile su žene, vojnici, radnici, kao i omladina starija od 18 godina. Biračko telo se na taj način povećalo za tri puta u odnosu na ono pre rata. Istovremeno, to je pravo oduzeto znatnom broju lica, posebno onima koji su činili srpsko i jugoslovensko građanstvo. Njegovo oduzimanje započelo je već u završnoj fazi rata preko institucije oduzimanja građanskih prava i prava na nacionalnu čast zbog saradnje s okupatorom. Budu-

Pismo poslanika Jovana Jov. Jovanovića-Kajafe – Predsedniku Privremene narodne skupštine dr Ivanu Ribaru, 13. septembar 1945, Kragujevac.

25 AS, CK SKS, Savetovanja, f-6, Savetovanje sa političkim sekretarima održano krajem avgusta 1945. u Beogradu.

26 Isto.

27 Đorđević, *Đilas: vernik i jeretik*, str. 139, 147; Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 27.

ći da je saradnja s okupatorom ekstenzivno tumačena pod nju je podveden i znatan broj građanskih pripadnika i pripadnika ostalih slojeva društva čije ratno ponašanje možda jeste bilo za moralnu osudu ali ne i za oštro kažnjavanje i oduzimanje građanskih prava koja su redovno pratila glavnu kaznu.²⁸ Osnovna misao Zakona o biračkim spiskovima bila je, kako je to isticao CK KPJ, da se „iz učešća u izgradnji nove Jugoslavije isključe svi oni, *koji su u bilo kom vidu pomagali okupatora*“ (kurziv-N.M.).²⁹ Zanimljivo je da biračko pravo oduzimano ne samo zbog ratne, već i zbog predratne aktivnosti. Tako je, pored pripadnika građanstva koji su osuđeni na gubitak građanskih i političkih prava i prava na nacionalnu čast, pravo glasa oduzeto je i svim ministrima koji su učestvovali u vladama od 6. januara 1929. do 5. februara 1939. godine (izuzev onih koji su učestvovali u borbi protiv okupatora). Biračko pravo nisu dobili ni građani koji su pripadali vojnim formacijama okupatora i domaćih saradnika, oni koji su bili članovi „Kulturbunda“ ili italijanskih fašističkih organizacija. To pravo su izgubili i članovi njihovih porodica, osim ukoliko nisu uspjeli da dokažu da su se borili na strani NOB-a. Bez njega su ostali i aktivni funkcioneri i istaknuti članovi u ustaškim, četničkim, nedićevskim i jotićeuskim organizacijama, belo i plavo gardi i drugim kolaboracionističkim organizacijama u zemlji i inostranstvu, kao i građanski pripadnici koji su bili u političkoj, policijskoj službi okupatora i kvislinga, ali i oni koji su pomagali neprijatelja davanjem vojnih i privrednih sredstava.³⁰ U svakom slučaju, pod zakonske propise trebalo je da potpadne nekoliko različitih kategorija ljudi među kojima je u znatnom broju bilo i pripadnika srpskog građanstva.

Iako je zakon propisivao mogućnost upisa samo još petnaest dana po raspisu izbora za Ustavotvornu skupštinu, a oni su raspisani 1. septembra, upis u biračke spiskove i oduzimanje političkih prava trajao je skoro do samih izbora. Uspostavljene su komisije za biračke spiskove koje su odlučivale i ispitivale spiskove a i odlučivale po žalbama.³¹ Iz dana u dan održavane su konferencije na kojima su „raskrinkavani“ pojedinci, koji se nisu slagali sa komunistima; proglašavani su za „neprijatelje“, „izdajnike“, „špekulante“ i „sabotere“ i, uz prisustvo pristalica Partije, isključivani, odnosno brisani sa biračkih spiskova. Često su takve konferencije trajale i po nekoliko sati. Tu se procenjivalo ko je „neispravan“ a ko „ispravan“. Angažovani su i narodni tužioci koji su imali zadatak da učestvuju na konferencijama i da prikupljaju podatke o „svim onim koji ne treba da dobiju

28 O tome više Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*; Cvetković, *Između srpa i čekića*.

29 AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, f-1, Direktivno pismo CK KPJ - Svim Centralnim komitetima, br. 938, od 12. avgusta 1945.

30 *Službeni list DFJ*, br. 59 od 11. 8. 1945, Zakon o biračkim spiskovima.

31 Isto.

pravo da glasaju ili da budu birani“.³² Dešavalo se da su u pojedinim slučajevima bili „preblagi“ povodeći se za masom, a u drugim „preterivali“ prema pojedinim građanima. Nije retko da su ljudi brisani „na osnovu ličnih razmirica“ i sličnih razloga s jedne strane, ili da su, s druge strane, povodeći se za većinom i njenim raspoloženjem, „izbegavali da žigošu ili da organizuju žigosanje pojedinca“.³³

Podaci o gubitku prava glasa su različiti od okruga do okruga. Prema nekim podacima, u vranjskom okrugu iz biračkih spiskova brisano je oko 2000 ljudi, u zaječarskom je bilo i ozbiljnih preterivanja pa je prvobitno brisano 3,2 %, ali je potom smanjen na 2%. U jagodinskom okrugu je čak 4% birača izgubilo pravo glasa, u okrugu Sremska Mitrovica brisano je 1-1,5% (u vukovarskom srezu 3 %), itd.³⁴ U Beogradu je od upisanih 155.000 glasača za brisanje sa biračkog spiska predloženo 5.903 ili 3,8%.³⁵ Prema Saopštenju Savezne izborne komisije iz biračkih spiskova je na osnovu člana 4 Zakona o biračkim spiskovima na prostoru Jugoslavije ukupno brisano 194.158 lica. U odnosu na broj upisanih birača procenat brisanih je iznosio 2,30 %. Najveći procenat onih kojima je oduzeto pravo glasa u odnosu na broj upisanih birača imali su Bosna i Hercegovina (3,46 %) i Hrvatska (3,28 %). U Srbiji je gubitak biračkog prava obuhvatio 70.107 birača ili od ukupnog broja upisanih 1,9 % (užoj Srbiji je procenat brisanih iznosio 2,13 %, u Vojvodini 1,09 i na Kosovu i Metohiji 2,59 %).³⁶

Za revolucionarne snage je, u situaciji kada je opozicija na čelu s Milanom Grolom odustala od učesća na izborima i istakla parolu apstinencije,³⁷ postalo naročito važno da povećaju izlaznost na izborima. Masovna izlaznost i opredeljenost za novi poredak trebalo je da obezbede legitimnost izvedenih promena. Uglavnom je ukazivano da ko ne bude izašao na izbore naći će se, kako se isticalo, u „taboru reakcije“. Nešto više od mesec dana pred izbore jedna procena rukovodilaca okružnih agitprop komisija o raspoloženju naroda i izlaznosti

32 IAB, GK SKS, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije II rejonu, k-337, Zapisnik o radu partijske organizacije II rejonu od 22. avgusta 1945 - MK KPS.

33 IAB, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije II rejonu, k-317, Mesečni izveštaj o političkom stanju na II rejonu od 28. avgusta 1945 - MK KPS.

34 AS, CK SKS, Komisija za agitaciju i propagandu, k-3, Zapisnik sa sastanka rukovodilaca okružnih agitprop komisija od 4. oktobra 1945.

35 AS, CK SKS, Organizaciono instruktorska uprava, k-148, Zapisnik sa sastanka MK Beograda od 27. avgusta 1945; Prema nekim izvorima samo na V rejonu u Beogradu od 34.000 upisanih birača za brisanje bilo je predloženo 1900 a oko 500 se žalilo i oko 400 je uvaženo i vraćeno na spisak. To znači da je pravo izgubilo 4,41%. Isto tako na raznim konferencijama jednih i drugih vođeni su pokušaji da se izvede kompromitacija. Na VI rejonu od 31.485 stanovnika bilo je 22.315 glasača, optuženih na gubitak prava glasa 982, a pravo glasa je izgubilo 701 (3.14%) (IAB, GK SKS, Beograda, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije V rejonu, k-317, Izveštaj za septembar 1945 - MK KPS; Zapisnici i materijali sa sastanaka, konferencija, plenuma, biroa, partijskog aktiva, RK KPS VI rejonu, k-346-4, Zapisnik sa sastanka RK-MK KPS, 6. novembar 1945).

36 *Politika*, 10. 11. 1945, str. 2.

37 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 1, Saopštenje udruženih opozicionih stranaka.

glasača kretala se od 75 do 90 % zavisno od okruga.³⁸ Ti podaci su se u uglavnom slagali sa procenama koje su imali predstavnici vlasti i Partije neposredno po donošenju zakona.

Prema zakonu, izbori su trebali da budu opšti, tajni i neposredni. Zbog velikog broja nepismenih glasalo se pomoću gumenih kuglica. Budući da je građanska opozicija napadala postojanje samo jedne liste, liste Narodnog fronta, postavljena je „kutija bez liste“, u koju su mogli da glasaju pojedinci koji su se plašili da ne izađu, a nisu želeli da glasaju za Front.³⁹

Prilikom izbora zakazanih za 11. novembar 1945. godine komunisti su koristili raznoliku taktiku. Preporuka je bila da se ne sme „nikako“ dopustiti da se birači odbora i čuvari kutija sastoje samo od komunista već je trebalo uvlačiti „poverljive i ugledne, tako da stvarno samom svojom pojavom bude uticajan“.⁴⁰ Usled međunarodnih i unutrašnjih okolnosti komunistima je bilo važno da „izgledom“ izbori budu krajnje demokratski.⁴¹ Međutim, komunisti su uz glasačke kutije postavljali ljude koji su beležili ko je glasao u „slepu kutiju“.⁴² Povređivana je time tajnost izbora.⁴³ Vođeno je računa da se prvo postavi kutija NF a onda „slepa kutija“. U nekim slučajevima to nije poštovano pa je to uzimano kao razlog neuspeha. Dešavalo se da predsednici izbornih komisija, ili drugi članovi, posle prebrojavanja pokušaju da „prebace kuglice iz kutije bez liste u prvu“ ili su govorili da se kuglica „baci u ovu (kutiju- N.M.) komunističku“.⁴⁴

Prema objavljenim rezultatima na izbore je od 8.383.455 birača izašlo 7.413.214 ili 88,43 % upisanih birača. Lista Narodnog fronta dobila je ukupno 6.574.975 ili 88,69 % od izašlih birača, u kutiju bez liste glasalo je 838.239 ili

38 Tako na primer rukovodilac okružne komisije agitpropa vranjskog okruga je mislio „da će izaći svega 75-80%“, u slučaju zaječarkog okruga smatralo se da ako bi se tada održavali izbori da bi glasalo oko 70%, ali se ipak smatralo da će uz pomoć izborne kampanje taj broj iznositi 80%; u kruševačkom i niškom verovalo se da će na izbore izaći oko 75%. U proseku, prema predviđanjima, na izbore je trebalo da izađe oko 80% glasača (AS, CK SKS, Komisija za agitaciju i propagandu, k-3, Zapisnik sa sastanka rukovodilaca okružnih agitprop komisija, 4. oktobar 1945).

39 Evo kako je kutiju bez liste opisao jedan savremeni epigram:

Kutija bez liste: „Ko i svaka udovica // Za nju niko mena srca. // Grdili je stari i mladi // Da se udvore samo vladi. // To je opšti moral ljudi // Kad se slabom javno sudi. // Al' da vidiš jednog dana // Došli prosici sa svih strana // Tad glas puče da je vredna // Pa i ako nije čedna.“ *Novosti*, 3, 18. 11. 1945, str. 4.

40 AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k-148, Zapisnik sa sastanka MK KPS Beograda - CK KPS, 22. oktobar 1945; IAB, GK SKS, Beograda, Zapisnici i materijali sa sastanaka, konferencija, plenuma, biroa, partijskog aktiva, RK KPS II rejona, k-337, Zapisnik sa sastanka RK i plenuma, 6. novembar 1945.

41 AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k-148, Zapisnik sa sastanka MK KPS Beograda - CK KPS, 22. oktobar 1945.

42 IAB, GK SKS, Beograda, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije V rejona, k-344-3, Zapisnik sa sastanka RK i plenuma RK održanog na dan 17 novembra 1945 - MK KPS

43 IAB, GK SKS, Beograda, Beograda, Zapisnici i materijali sa konferencija, plenuma, komiteta, V rejona, k-344-3, Zapisnik sa sednici održane 13. novembra - MK KPS.

44 IAB, GK SKS, Beograda, Izveštaji sa sastanka, konferencija partijske organizacije Savezne vlade, k-318, Izveštaj o radu partijske organizacije Savezne vlade za vrijeme izbora od 26. novembra 1945.

11,31 % od izašlih birača. Rezultati po federalnim jedinicama ukazuju na razlike. U svim federalnim jedinicama na izbore je izašlo između 92-98 % birača, dok je na izbore u Srbiji izašao najmanji procenat birača (77,16 %) u odnosu na broj upisanih birača. Najveći procenat izašlih je u Crnoj Gori (96,13 %). Mada treba pomenuti da je autonomna oblast Kosovo i Metohija, kao deo Srbije, bila ubedljivo na prvom mestu po procentu izašlih na izbore od 97,16 %.

Sa gledišta naše teme, posebno je zanimljiv broj protivnika revolucije koji su najpre svojim neizlaskom a onda i glasanjem u „kutiju bez liste“ pokazali svoje protivljenje revolucionarnim promenama. U čitavoj zemlji broj lica koji se odvažio da ne izađe na izbore iznosio je 950.986 ili 11,3%. Oni su to učinili i pored negativnog stava prema neizlaženju. U njemu je viđeno ne samo kršenje građanskih dužnosti već i neprijateljski stav prema novoj vlasti i novim društvenim odnosima. U stvari može se govoriti o javnom bojkotu izbora što je u očima vlasti bilo ravno neprijateljskom držanju. Još ozbiljniji javni iskaz protivljenja je broj glasali protiv liste Narodnog fronta, i on je iznosio 704.422 ili 9,52 %. Ukoliko se na te brojeve doda i broj birača kojima je, kao već osvedočenim neprijateljima novog društvenog uređenja, oduzeto pravo glasa, onda je broj antikomunista i oponenata nove vlasti činio skoro dva miliona lica ili oko 22 % od ukupnog broja birača. S druge strane, ukoliko se sagledaju rezultati po federalnim jedinicama onda se vidi da je procenat glasali u kutiju bez liste bio najveći upravo u Srbiji (11,41 %), Vojvodini (13,5 %), Sloveniji i Hrvatskoj, odnosno u onim sredinama u kojima je postojala jača tradicija stranačkog pluralizma.

Broj protivnika, bar onih vidljivih, u Srbiji iznosio je preko milion lica odnosno 1,064.110. U odnosu na ukupan broj lica koja su imala pravo glasa u Srbiji broj „kontrarevolucionarnih snaga“ prelazio je 32 % ukoliko ubrojimo i procenat onih koji su izgubili pravo glasa. U svakom slučaju, broj manje-više otvorenih protivnika programa Narodnog fronta odnosno KPJ iznosio je blizu 1/3 upisanog biračkog tela u Srbiji sa Vojvodinom i Kosovom i Metohijom.⁴⁵ Zapravo, moglo bi se reći da je broj ovako označenih protivnika (a on je sigurno bio veći) bio otprilike reda veličine ukupnog upisanog biračkog tela Vojvodine.

Budući da je procenat glasali za listu Narodnog fronta izračunat u odnosu na ukupan broj izašlih, a ne u odnosu na ukupan broj upisanih birača, onda je taj procenat glasali za Narodni front još manji i iznosio je 68,28 % (za Saveznu skupštinu) i 66,96 % (Skupštinu naroda). S druge strane, povećava se i procenat onih koji su odbili da daju svoj glas za kandidate Narodnog fronta. No, ti brojevi ipak ulaze u gore iskazane birače koji su odbili da izađu na izbore.

U Srbiji je, i odnosu na ostale federalne jedinice, procenat glasali za Front

45 *Službeni list DFJ*, br. 92 od 11. novembra 1945, Izveštaj Savezne izborne komisije o rezultatima izbora narodnih poslanika za Saveznu skupštinu Ustavotvorne skupštine održanih 11. novembra 1945; *Politika*, 10. 11. 1945, str. 2; Tomić, *Izbori u vreme revolucionarnog etatizma 1945-1953*, str. 87-89.

iznosio 88 % u odnosu na broj glasalih, a ako se uzme celokupan broj upisanih birača onda je za Front glasalo 69 %.⁴⁶ Posebno su zanimljivi rezultati po okruzima u Srbiji. U najvećem broju okruga procenat onih koji su glasali za Narodni front je između 50% i 70 %, a u nekima i ispod 50 %.⁴⁷ Iz istih podataka može se zaključiti i da je procenat glasalih u kutiju bez liste znatan. Rezimirajući rezultate izbora, sekretar JNOF Srbije Blagoje Nešković je objašnjavao da su slabi rezultati u pojedinim okruzima u Srbiji rezultat stava jednog dela naroda prema pitanju monarhije ili republike, uticaju „dražinovštine“, u teroru „naoružanih četničko-koljaških bandi“ (pretnje, zastrašivanja, pokolji), ali i u nezadovoljstvu otkupom viškova žita. To je najviše imalo uticaja u podrinjskom i valjevskom okrugu. S druge strane, uspehu na izborima doprinelo je postojanje više kandidata, široka mreža frontovskih organizacija, organizovano izlaženje na izbore, velike tehničke pripreme pre izbora.⁴⁸

Kako su prošli kandidati srpskih građanskih stranaka u Frontu? Na izborima na listi fronta učestvovali su kandidati Jugoslovenske republikanske stranke, HRSS, grupe zemljoradnika Branka Ćubrilovića, Narodna seljačka stranka Dragoljuba Jovanovića i grupa demokrata u Frontu. Socijalisti i socijaldemokrati nisu izvršili svoje kandidacije. Od dvadeset kandidata Jugoslovenske republikanske stranke u Srbiji pobedio je jedino Vladimir Simić. Prema izjavi koju je Dragoljub Jovanović dao saradniku lista *Novosti*, Narodna seljačka stranka je od pedeset kandidata u Srbiji i Vojvodini dobila šest mandata u Skupštini. To su bili: Dragoljub Jovanović, Života Đermanović, Radivoje Mijušković, dr. Dušan Karajović, Tiho-mir Nikodijević i Nikola Radovanović. Dragoljub Jovanović je, kao kandidat na dva mesta, u Beogradu i lužičkom srezu izgubio, a dobio je u pirotskom okrugu gde nije imao protivnika. Zemljoradnici su imali trideset kandidacija, a samo su izabrana tri kandidata (Petar Mundrić, Miloš Moskovljević, Dobrosav Tomašević), demokrati su imali jednog kandidata, Vladu Zečevića, koji je i izabran. Isto je i sa radikalima, koji su kandidovali Mihaila Batu Đurovića, koji je takođe izabran.⁴⁹

46 AS, SSRNS (NOFS), fac. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije, 26. novembar 1945.

47 *Novosti*, 18. 11. 1945, str. 3.

48 AS, SSRNS (NOFS), fac. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 26. novembra 1945. Posle izbora naredeno je lokalnim partijskim organizacijama da dostave imena onih ljudi koji su glasali u „čoravu kutiju“. Posebno je to važilo za zaposlene u državnom aparatu, istaknute ličnosti u političkom životu, vojne rukovodioce, radnike u preduzećima i slično. Spiskove je trebalo srediti po nadležnostima, tamo gde rade i „sigurnim putem dostaviti lično Bobiu (Dobrivoje Radosavljević - prim. N.M.)“, kada se radilo o Beogradu (AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k-148; Zapisnik sa sastanka MK KPS Beograda - K KPS, 25. novembar 1945). Znalo se u 80% slučajeva ko je glasao u koju kutiju. Tačno se znalo za koga su glasali „istaknuti frontovci“, poput prote Isakovića i njegove žene, koji su u Beogradu glasali u „slepu“ kutiju. Imao se i pregled po kućama kako je ko glasao (IAB, GK SKS, Beograda, Mesečni i periodični izveštaji o radu partijske organizacije V rejon, k-344-3, Zapisnik sa sastanka RK i plenuma RK održanog na dan 17. novembra 1945 - MK KPS).

49 *Novosti*, 18. 11. 1945, str. 3.

Prema Dragoljubu Jovanoviću stranke u Frontu, osim komunističke, „posećene su“. Miloš Moskovljević je u ime zemljoradnika isticao da su mu pravljene smetnje prilikom održavanja zborova, da su kao kandidati zemljoradnika kandidovani nezemljoradnici; on sam nije kandidovan u pocerskom srezu koji je njegovo izborno mesto i sl. Dragoljub Jovanović je bio oštiji. On je najpre odbacivao mišljenje da su oni koji su glasali u „praznu kutiju“ reakcionari. Izbori nisu bili tajni. Smatrao je i da glasanje vojske nije bilo „pravilno“ i da je vojska trebalo, kao i u drugim zemljama, da glasa za kandidate svog sreza. Ono što je još važnije za njega jeste nepostojanje tolerantnog stava prema nekomunističkim kandidatima. U rezultatu izbora on je video slabljenje Fronta, jer Front „ne može da postoji ako nema više stranaka“. Smatrao je da „terenski ljudi komunista nisu malo nalili čašu, već su je prelili“. On je isticao da je rezultat „preterano dobar za komuniste“, a da je postizborna situacija „mirenje na groblju stranaka koje nisu komunističke“.⁵⁰

Za KPJ izbori su bili potvrda promena izvojevanih na bojnom polju, i potvrda novog političkog i društvenog kursa. U toj pobjedi realizovano je i shvatanje da „...nema demokratije za sve...“, a posebno ne za pripadnike građanstva, koji su se kompromitovali bilo saradnjom s predratnim režimom, bilo podrškom i saradnjom s okupatorom ili pokretima suprotstavljenim NOP-u. Osim toga, izbornom pobjedom KPJ je mogla da razvoj društva usmeri u željenom pravcu. Proces političkog razvlašćivanja ušao je time u novu fazu, pa je već na sednici Ustavotvorne skupštine 29. novembra 1945. godine aklamacijom ukinuta monarhija i proglašena republika, a srpskom i jugoslovenskom kralju Petru II i dinastiji Karađorđevića zabranjen je povratak u zemlju. U isto vreme, ukinuto je i Namesništvo koje je čuvalo kraljeve interese u zemlji.⁵¹ Dva meseca kasnije, 31. januara 1946. godine, donesen je i novi Ustav, koji je sankcionisao sve što je do tada postignuto u izgradnji novog sistema. Posle izbora srpske građanske političke stranke ne nestaju, posebno ne one koje su se nalazile u Narodnom frontu, ali je njihov značaj daleko manji nego pre izbora. Njihov rad je vidljiv, pre svega, u delovanju Dragoljuba Jovanovića i grupice poslanika iz tzv. seljačkih stranaka (Saveza zemljoradnika i Hrvatske seljake stranke). Oni su ubrzo posle izbora formirali tzv. „frontovsku“ opoziciju, koja je svoju aktivnost ispoljila za skupštinskom govornicom oštro napadajući put daljeg razvoja. Vlast je tolerisala opoziciju sve do početka 1947. godine, kada je započela sistematski da se obračunava s njenim članovima.⁵²

Sastavi deo političkog razvlašćivanja srpskog građanstva bilo je rešenje srpskog nacionalnog pitanja. Komunistička partija Jugoslavije je smatrala da je

50 AS, SSRNS (NOFS), fac. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 26. novembra 1945.

51 *Zapisnici NKOF-a i privremene vlade DFJ*, str. 673-675.

52 O tome više Jovanović, *Живот за слободу без страха*, str. 116-127.

uređenje jugoslovenske države koje je usvojeno na Drugom zasjedanju Avnoja krajem 1943. godine idealno rešenje nacionalnog pitanja. Zbog toga je bila posebno osetljiva na kritike koje su joj stizale od strane građanskih predstavnika na tu temu. KPJ je u njegovom rešavanju polazila od predratnih ideoloških pretpostavki i političkih stereotipa i po uzoru na SSSR.⁵³ Naročito je značajno bilo shvatanje o „velikosrpskom hegemonizmu“ kojim je srpski narod, a posebno srpsko građanstvo, terećeno za ugnjetavanje ostalih naroda multinacionalne zemlje. Od njih komunisti nisu odstupili ni u periodu rata; čak ni onda kada je 1942. godine narodnooslobodilački pokret izrazito srpski.⁵⁴ U ratu su ona samo dopunjena novim, po kojima su srpske građanske snage zakoračile u izdaju i kolaboraciju radi očuvanja sopstvenih interesa. To je imalo direktne posledice na položaj srpskog naroda, kao najbrojnijeg naroda jugoslovenske države. Praktično gledano, nacionalna politika KPJ bila je vidljiva i pre rata preko političko-teritorijalne organizacije KPJ u Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji i Sandžaku od jeseni 1941 godine, u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji.⁵⁵ U ratu se ta politička institucionalizacija još više razvila zajedno sa vojnom; osnivani su partijski komiteti, antifašistička predstavnička tela, glavni štabovi. Međutim, do njihovih osnivanja u slučaju Srbije nije došlo sve do kraja rata. Federativno uređenje proglašeno na Drugom zasjedanju Avnoja u Jajcu krajem 1943. godine polazilo je od ravnopravnosti naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.⁵⁶ Među delegatima u Jajcu nije bilo pripadnika srpskog naroda iz Srbije, već su delegaciju Srba predvodili srpski delegati iz jedinica NOVJ. Slobodno izabrana delegacija bi, kako ističe Branko Petranović, morala da postavi pitanje položaja Srbije u Jugoslaviji, a to bi značilo i otvaranje drugih osetljivih pitanja.⁵⁷ Prema tom rešenju, srpski narod je podeljen na nekoliko federalnih jedinica, a formiranjem Makedonije i Crne Gore direktno je deljen srpski narod i teritorija koju je srpsko građanstvo smatralo srpskom nacionalnom teritorijom. Osim toga, obnova Jugoslavije na principu ravnopravnosti nosila je i ćutanje srpskog naroda o genocidu izvršenim nad njim.⁵⁸ U završnoj fazi rata i posle njega, proklamovana je borba protiv „velikosrpskog hegemonizma“, „velikosrpskog šovinizma“ i „dražinovštine“. Ona se čuje sa govornice novoobrazovanog Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Srbije u jesen 1944, sa Osnivačkog kongresa Komunističke partije Srbije u maju 1945. godine, ali i sa brojnih političkih i partijskih skupova. Na

53 II (Буковварски) конгрес, str. 35-36; Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, str. 119.

54 Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, str. 81.

55 Isto, str. 80.

56 Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 520-526.

57 Isto, str. 533.

58 Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, str. 81.

zasedanju Skupštine Blagoje Nešković je sledećim rečima obeležio neprijatelje i zapretio im: „Duh dražinovštine duboko je prodro u sve moralne pukotine i pore raznih špekulanata i neprijatelja naroda. Gde su izdajnički oficiri bivše jugoslovenske vojske, kojih nije bilo malo, a koji su, u toku ove tri godine, služili Nemcima u redovima Nedića, Ljotića i Draže Mihailovića? Gde je policijsko-upravni aparat bivše Jugoslavije koji se skoro u celini sabio u Nedićevu Srbiju i služio Nemcima? Oni su tu, među nama, ti izrodi srpskog naroda. Treba ih dotući i onemogućiti da podignu glavu“.⁵⁹ U Rezoluciji sa Osnivačkog kongresa KPS, maja 1945. godine, postavljena je pred srpske komuniste kao osnovni zadatak borba protiv „šovinističkih i hegemonističkih tendencija, uglavnom srpskih“ i borba za čuvanje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti svih naroda.⁶⁰ U isto vreme, osporavana je teza koja se čula u redovima srpskog građanstva o podeli „srpskih zemalja“ i „slabljenju srpskog naroda za račun Hrvata“.⁶¹

Srpsko građanstvo je bez obzira na idejno-političku orijentaciju na kraju rata i posle njega bilo, u najmanju ruku, nezadovoljno rešenjem srpskog nacionalnog pitanja. Ne radi se samo o onim predstavnicima srpskog građanstva koji su ostali u emigraciji, niti o onim koji su u zemlji obrazovali vanfrontovsku opoziciju već i o onim pripadnicima građanstva koji su postali lojalni saradnici nove jugoslovenske vlasti. Međutim, svima im je zajedničko da su prihvatajući sporazum Tito-Šubašić prihvatili, iako se nisu s njim slagali, i rešenje srpskog nacionalnog onako kako je to odlučeno u Jajcu – federativno uređenje od šest jedinica zasnovano na načelu ravnopravnosti svih naroda. Uostalom, sporazum jeste izazvao dosta uzbune i razočaranja u srpskim krugovima kao sporazum uperen protiv Srba.⁶²

Srpski građanski predstavnici u zemlji su pokušali da izraze svoje protivljenje prema rešenju srpskog nacionalnog pitanja koje je, prema njihovom mišljenju, išlo na štetu srpskog naroda. Iako se mogu izdvojiti dve grupe srpskih građanskih predstavnika, one su, u suštini, imali isto mišljenje o srpskom nacionalnom pitanju. I jedna i druga grupa su prihvatale federativno uređenje preko svojih programa u jesen 1945. godine.⁶³ Osnovna razlika između ove dve grupe je u stavu prema novoj vlasti. Prvu grupu predstavljali su političari koji su se našli

59 Велика антифашистичка скупштина, str. 86-87.

60 Оснивачки конгрес КП Србије, str. 226. U narednim danima lokalne partijske organizacije su pred svoje članstvo prenele isti zadatak (AS, CK SKS, Organizaciono-instruktorska uprava, k – 153, Zapisnik sa savetovanja MK KPS Beograda, 20. maj 1945; Zapisnik sa savetovanja komunista okruga podrinskog, 20. maj 1945).

61 Велика антифашистичка скупштина, str. 107.

62 Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 630.

63 Arhiv Jugoslavije (AJ) 507, X2-II/3; Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije; Pavlović, Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke i Socijaldemokratske stranke Jugoslavije u 1945, str. 119-155.

izvan Narodnog fronta i u otvorenoj opoziciji. Drugu grupu činili su građanski političari koji su sa oslobođenjem Srbije prišli novoj jugoslovenskoj vlasti i lojalno saradivali preuzimajući neke od položaja koje su im komunisti ponudili. Međutim, obe grupe političara usprotivile su se čitavom kompleksu pitanja koja su proisticala iz načina na koji su komunisti rešavali nacionalno pitanje i, u njegovom okviru, srpsko pitanje. Oni su se protivili optužbi koja je teretila srpski narod a naročito njeno građanstvo za „velikosrpski hegemonizam“, osporavali su načelo samoopredeljenja do otcepljenja, protivili su se cepanju srpskog naroda na više federalnih jedinica, među kojima je posebno pažnju izazivao federalni status Crne Gore i Makedonije, mada nije zaobiden u završnoj fazi rata ni problem Kosova, kao ni problem Sandžaka... U svakom slučaju, svaki od segmenata koji su povodom nacionalnog pitanja pokrenuli srpski građanski političari direktno dovodio je u sumnju komunističko rešenje nacionalnog pitanja a, shodno tome, i tekovine narodnooslobodilačkog rata, i odluka Avnoja, te odluke ASNOS-a koji je prihvatio odluke donete u Jajcu.

Demokratska opozicija Milana Grola je svoje gledište o nacionalnom pitanju postavila posle ostavke na mesto potpredsednika vlade DFJ i otvorenog prelaska u opoziciju a, u tada jedinom, opozicionom listu *Demokratija*. Potrebno je pomenuti da se Milan Grol, u odnosu na većinu srpskih građanskih političara u Londonu, zalagao za obnovu Jugoslavije smatrajući da njeno postojanje obezbeđuje najbolje srpske interese.⁶⁴ On se nije protivio federalnom uređenju obnovljene Jugoslavije smatrajući da protiv njega „nije više niko“. Podsećao je da se Demokratska stranka, preko projekta Ljube Davidovića iz 1932. godine, založila za federalno uređenje države.⁶⁵ Smatrao je i da je odvajanje dela srpskog naroda od matice, a koji bi se našao u okviru, na primer, Hrvatske ili Bosne i Hercegovine, žrtva koju Srbi kao „najmnogobrojniji mogu lakše podneti nego drugi“, ali i da je ta žrtva zarad ravnopravnosti federalnih jedinica i harmoničnog uređenja potrebna. Međutim, ono što nije prirodno i što je naročito štetilo interesima srpskog naroda jeste, po mišljenju Milana Grola, ali i drugih građanskih političara, izdvajanje Crne Gore i naročito Makedonije u posebne federalne jedinice. Ukoliko se federalni položaj Crne Gore i mogao opravdati razlozima istorijske i političke tradicije, Grol je sumnjao u ekonomsku opravdanost tog položaja, a u potpunosti je odbacivao „nacionalnu posebnost“ kao razlog za federalan položaj Crne Gore ili, kako je zapisao, to pitanje „ne može da izdrži diskusiju“.⁶⁶ Ali, ako su se mogli

64 Ta svoja shvatanja isticao je u više navrata čime se suprotstavljao isključivostima i sa srpske i sa hrvatske strane. Pomenimo, na primer, njegov memoar od januara i februara 1943. godine ili predstavku Predsedniku Vlade od 26. marta 1943. godine... (Grol, *Londonski dnevnik*, str. 715-753).

65 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5, Odgovori i razgovori. O demokratskom programu – odgovor „Politici“; Грол, *Искушења демократије*, str. 175.

66 Грол, *Искушења демократије*, str. 176-177; *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5, Odgovori i razgovori. O demokratskom programu – odgovor „Politici“.

i naći neki razlozi za federalno uobličavanje Crne Gore, Grol ih nije mogao nikako naći u slučaju Makedonije. Čak je najveće protivljenje upravo pokazivao prilikom njenog izdvajanja u posebnu federalnu jedinicu. On je već u Londonu, a posle odluka donesenih u Jajcu, u više navrata u krugu srpskih političara ili u poluprivatnom razgovoru sa inostranim predstavnicima iskazivao naročitu zabrinutost za sudbinu Makedonije.⁶⁷ Posle ostavke na mesto potpredsednika Privremene vlade DFJ, ta zabrinutost je dobila i javni iskaz. Podsećajući na prirodnu važnost moravsko-varždarske doline, smatrao je da je za Srbe pitanje Makedonije „pitanje pluća“, odnosno jedan vitalni interes kako u ekonomskom i tako i u saobraćajnom pogledu. Stvaranje veštačkih granica presecanjem tog strategijski važnog pravca ne bi bilo nimalo dobro ni za Srbiju a ni za Makedoniju. U isto vreme, odricao je njen politički i nacionalni individualitet za koji nisu postojali ni razlozi etničke posebnosti, ni razlozi tradicije. Ono što je trebalo dati Makedoniji, na čije pitanje su Srbi posebno bili osetljivi, jeste, smatrao je Grol, široko zasnovana samouprava.⁶⁸

Demokrate su na federaciju gledale kao dinamičku zajednicu koja se stalno izgrađuje, zbog čega se stalno moralo voditi računa i o faktorima razvitka oličenim u političkim i socijalnim organizacijama, koje treba da doprinesu integraciji celine. Smatrali su da u stvarnosti federacije treba polaziti od činjenice da njeni delovi nisu jednaki po snazi, broju i ekonomskim mogućnostima.⁶⁹

U Privremenoj narodnoj skupštini demokratska opozicija se protivila i dvodomnosti Ustavotvorne skupštine videći u njoj prejudiciranje federativnog uređenja. Ona je u zahtevu o dvodomnosti Ustavotvorne skupštine videla ograničenje suvereniteta i vezivanje ruku Konstituenti.⁷⁰

Republikanac Jaša Prodanović je smatrao da načelo samoopredeljenja do otcepljenja nosi opasnost odvajanja Makedonije i njenog eventualnog priključivanja Bugarskoj. Naravno, Jaša Prodanović nije mogao da zaboravi da je Srbija vodila nekoliko ratova i utkala velike žrtve u oslobađanje ovog dela prostora koji je smatrala za svoj. Mogao se jedino složiti sa autonomijom Makedonije.⁷¹ S druge strane, u Crnogorcima nije video „poseban narod“. Argumente je lako pronašao ističući da „cela istorija, književnost i nauka ne pominje crnogorsku narodnost. Čak se i crnogorska skupština zvala „Srpska narodna skupština““.

67 Grol, *Londonski dnevnik*, str. 599, Zabeleška od 14. juna 1944; str. 641-642, Zabeleška od 22. septembra 1944; str. 656, Zabeleška od 31. oktobra 1944.

68 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5, Odgovori i razgovori. O demokratskom programu – odgovor „Politici“; Грол, *Искушења демократије*, str. 178-179.

69 *Demokratija*, 27. 9. 1945, str. 5.

70 *Treće zasedanje Antifašističkog veća Narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje Privremene Narodne skupštine*, str. 464-465.

71 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnici sa sednica Izvršnog odbora JNOF Srbije od 22. decembra 1944, od 26. aprila 1945 i 27. maja 1945.

On je, na sednicama JNOF-a Srbije 26. aprila i 27. maja 1945. godine, podvlačio da je „besmisleno“ tvrditi da Crnogorci nisu Srbi jer se nijedna skupština nije izjasnila da su Crnogorci poseban narod i da nisu Srbi. Zbog toga je s gorčinom isticao: „Crnogorce nikako ne mogu priznati kao poseban narod“.⁷² Naročito se usprotivio shvatanju da je srpski narod hegemonistički. Naprotiv, po mišljenju Jaše Prodanovića, on je „širokogrud“, ali značajniji problem predstavljao je „šovinizam drugih oko nas (Srba - prim. N.M)...jer se manifestuje na mnogobrojne načine“.⁷³ Vasa Čubrilović je povodom prava samoopredeljenja do otcepljenja zaključivao da se „svima daje ovo pravo, ali srpskom narodu se ne daje“. On je pritom mislio na srpski narod kao celinu. Ukazujući da je srpski narod glavni nosilac državnosti i stvaranja velike države, on je postavljao pitanje „da li je u interesu države stvaranje tolikih pokrajina, a nevođenje računa o stvari srpskog jedinstva“. On je čak smatrao da treba, kako je govorio, „pustiti da se izive lokaliteti“. Protiveći se stvaranju federalne Crne Gore isticao je da ne samo da je crnogorska tradicija „čisto srpska“, već i da se kod Crnogoraca „radilo o prvenstvu u srpskom narodu a ne o formiranju posebne narodnosti“. Dr. Čubrilović nije verovao da ima 20% Crnogoraca koji hoće posebnu jedinicu, pa čak ni 5%.⁷⁴ Sa shvatanjima ove dvojice slagali su se naročito dr. Milivoje Marković i Milorad Belić. Posebno oštro istupio je protiv rešenja srpskog nacionalnog pitanja Antonije Todorović. On je bio protiv saradnje s komunistima i napustio je Glavni odbor Republikanske stranke, sa obrazloženjem da je komunistički režim „diktatorski, fašistički, amoralan i skroz antisrpski“. Za njega nije u pitanju samo nedemokratskost režima, već i to što Komunistička partija „srpski prostor cepa na nekoliko delova bez da o tome pita srpski narod, a hrvatski i slovenački prostor ostavlja nedirnut“.⁷⁵

Srbija se na kraju i posle rata konstituisala kao složena federalna jedinica u jugoslovenskoj federaciji. Konačan oblik dobila je sredinom 1945. godine kada su prihvaćene odluke o priključenju Vojvodine (jul 1945) i Kosovo i Metohija (jul 1945).⁷⁶

Pomenuti iskazi protivljenja rešenju srpskog nacionalnog pitanja od strane građanskih političara nisu imali većeg odjeka na praktična rešenja i zbog toga jer je to pitanje već rešeno u ratu. Oni su pokazivali da su srpski građanski političari u opoziciji ili u strukturama vlasti pokušavali da tokom 1945. godine izraze svoje posebno mišljenje i brigu za srpski etnički prostor. KPJ je svojim rešenjem srpskog nacionalnog pitanja srpski narod podelila na nekoliko federalnih

72 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 26. aprila 1945.

73 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 22. decembra 1944.

74 AS, SSRNS (NOFS), fasc. I, Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora JNOF Srbije od 22. decembra 1944.

75 Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, str. 90; Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, tom 2, str. 201-202.

76 Odluka o uključenju Vojvodine u federalnu Srbiju donesena je aprila 1945 na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji, a Kosova i Metohije na Oblasnoj narodnoj skupštini u Prizrenu jula 1945 (Pavlović, Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata, str. 91-102).

jedinica, čime je slabila njegov položaj, kao najbrojnijeg naroda, u novoj državi. Formiranjem Makedonije i Crne Gore cepan je i srpski narod i teritorija koje je srpsko građanstvo smatralo da su srpske nacionalne teritorije. Osim toga, obnova Jugoslavije na principu ravnopravnosti nosila je i ćutanje srpskog naroda o genocidu izvršenim nad njim, što je takođe tištalo srpske građanske političare.

Neke od velikih ideja srpskog građanstva – ideja demokratije, antikomunizam ili ideja vere u sopstveno rešenje srpskog nacionalnog pitanja - su u susretu i sudaru sa revolucionarnim snagama, poražene i praktično „nestale“, zajedno sa građanstvom, kao političkom i društvenom klasom. Srpsko građanstvo je posle velikih iskušenja sa kojima se suočavalo tokom prethodnih decenija – na primer, iskušenja koja su pratila ostvarenje nacionalnog idela, odnosno stvaranje demokratske države u kojoj bi živeli svi Srbi, ili iskušenja koja su iskršavala u višenacionalnoj državi, ili, ona, naročito teška, koja su proistekla iz ratova, posebno Drugog svetskog rata - bilo slabo, podeljeno i bez pomoći jake monarhije, vojske i podrške zapadnih demokratskih sila da, u tom istorijskom trenutku, brani i odbrani ideje u čije je ostvarivanje ugradilo politički, ekonomski, intelektualni potencijal i nebrojene ljudske žrtve. Starija generacija srpskog građanstva, koja je iskusila demokratski i politički život, bila je biološki, politički i u svakom drugom pogledu, umorna i istrošena. Ona nije mogla da shvati novo vreme, koje je iziskivalo menjanje sopstvenih idejnih i političkih pogleda i stavova, te moralnih nazora, i njihovo prilagođavanje novom dobu. Ni mlađa generacija srpskog građanstva, koja je trebalo da preuzme i ponese borbu za pomenute ideje, nije imala dovoljno snage, jedinstva i sposobnosti. Ona je sazrevala u godinama pred rat i nije stigla da upozna šta znači pravi demokratski i parlamentarni život.